

Omówienie książki Tadeusza Palmowskiego *Kaliningrad — szansa czy zagrożenie dla Europy Bałtyckiej.* *Monografia społeczno-gospodarcza*

Wydawnictwo Bernardinum Sp. z o.o., Gdańsk 2013, 352 strony

Mieczysław Kowerski

Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Zamościu

„W ciągu długich stuleci poprzedzających koronację Fryderyka Wilhelma w Königsbergu, ziemią na której dziś wznosi się Kaliningrad, rządili książęta Prus, królowie Polski (Królewiec), wielcy mistrzowie zakonu krzyżackiego, a przed nimi — ukryci w mrokach dziejów anonimowi, nadbałtyccy władcy lagun” (s. 7). Po drugiej wojnie światowej miasto i otaczający go region przypadł Związkowi Radzieckiemu, który po całkowitym wysiedleniu ludności niemieckiej i sporej grupy Polaków i nasiedleniu Rosjan utworzył zamknięty, ze względów militarnych, dla cudzoziemców obwód kaliningradzki ze stolicą w Kaliningradzie. Po rozpadzie Związku Radzieckiego i powstaniu niepodległej Litwy obwód został odcięty od Rosji i znalazł się wewnątrz Unii Europejskiej granicząc z Polską i Litwą. Już samo położenie sprawia, że jest to bardzo ważny z geopolitycznego i ekonomicznego punktu widzenia obszar, który wymaga szczegółowych badań. I taki cel postawił sobie Autor, w pełni się z tego zadania wywiązując. Potwierdza to recenzent książki profesor Jacek Zaucha pisząc; „Monografia Tadeusza Palmowskiego stanowi wyjątkowo kompletne, wyczerpujące i niezwykle obszerne kompendium informacji dotyczące rozwoju Obwodu Kaliningradzkiego”. Ta recenzja, a przede wszystkim lektura pracy prof. Palmowskiego utwierdziła mnie w przekonaniu, że warto zainteresować czytelników Barometru Regionalnego tym regionem. Dlatego też pozwalam sobie na przedstawienie wybranych informacji i problemów regionu kaliningradzkiego. Natomiast osoby, które chcą szerzej zapoznać się z tą problematyką zachęcam do lektury książki Tadeusza Palmowskiego.

Obwód Kaliningradzki posiada liczne i bogate zasoby naturalne. Najbardziej znaną i najcenniejszą kopaliną obwodu jest bursztyn. Na terenie Sambii w pobliżu miejscowości Jantarnyj znajduje się 90% całkowitych światowych zasobów tego surowca. Jedynym przedsiębiorstwem wydobywającym bursztyn jest Kaliningradzki Kombinat Bursztynu, który w latach dziewięćdziesiątych wydobywał rocznie od 700 do 800 t bursztynu. Obecnie wydobywa około 340 t rocznie. Równoległe z oficjalną eksploatacją ma miejsce wydobycie nielegalne. Szacuje się, że dzięki zbieraniu na brzegu morza, nielegalnym odkrywkom i wypłukiwaniu spod ziemi, rocznie uzyskuje się dodatkowo 120 t bursztynu, z czego około 60 t wywozi się z obwodu nielegalnie (s. 38–41).

W 1975 roku rozpoczęto wydobywanie ropy naftowej. Największe wydobycie (1,5 mln t) miało miejsce w 1983 roku. W ostatnich latach roczne wydobycie waha się od 1,2 mln do 1,4 mln t — jest to 3-krotnie więcej niż przeciętne wydobycie ropy w Polsce. Obwód posiada również bogate zasoby węgla brunatnego i torfu oraz soli potasowo-magnezowych i fosforatów.

Park Narodowy „Mierzeja Kurońska” w 2002 roku został wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Przyrodniczego Ludności UNESCO. Jego zadaniem jest „zachowanie unikatowych krajobrazów nadmorskich” (s. 47).

Obwód Kaliningradzki stanowi jeden z 89 podmiotów administracyjnych Federacji Rosyjskiej, na które składa się 21 republik, 6 krajów, 49 obwodów, 1 obwód autonomiczny, 10 okręgów autono-

micznych oraz 2 miasta „znaczenia federalnego” (Moskwa i Sankt Petersburg). Najwyższym organem ustawodawczym władzy państwowej obwodu jest Kaliningradzka Duma Obwodowa. Funkcjonuje ona na równi z gubernatorem, czyli szefem rządu obwodu, rządem obwodu, innymi organami władzy wykonawczej i Sądem Statutowym Obwodu. Do kompetencji Dumy należy: zatwierdzanie i kontrolowanie wykonania obwodowego budżetu i programów rozwoju społeczno-ekonomicznego, ustanawianie obwodowych podatków i opłat, ustalanie trybu przeprowadzania wyborów do samorządu lokalnego obwodu, określanie sposobu zarządzania i dysponowania własnością obwodu. Najwyższym organem wykonawczym władzy państwowej obwodu jest jego rząd, na którego czele stoi gubernator. Rząd składa się z 12 ministerstw, 15 agencji rządowych i 11 inspekcji (służb) rządowych (s. 100–101).

Obwód Kaliningradzki należy do nielicznych regionów Federacji Rosyjskiej, gdzie ludność została ukształtowana w wyniku zorganizowanego w 1945 roku przesiedlenia. Ludność niemiecką, liczącą w 1939 roku 1,17 mln mieszkańców, ewakuowano razem z wycofującymi się wojskami

Źródło: Ryc. 1.2. (Palmowski 2013, s. 28)

niemieckimi, albo zgodnie z postanowieniami Konferencji Poczdamskiej wysiedlono do Niemiec. Pierwszymi nowymi obywatelami obwodu stali się żołnierze armii i floty radzieckiej (około 100 tys. osób). Kolejne grupy stanowili robotnicy i inżynierowie oraz nauczyciele kierowani tutaj decyzjami administracyjnymi z 24 obwodów Rosji, 7 obwodów Białorusi i z 4 republik autonomicznych. Następną grupę stanowili repatrianci, mieszkańcy ZSRR, wywiezieni w czasie wojny na roboty do Niemiec. Ostatnia grupa przesiedleńców to byli więźniowie przebywający tutaj na zesłaniu. W 1950 roku na terenie obwodu mieszkało już 400 tys. osób. Od 29 lipca 1946 obwód przekształcono w zamkniętą strefę przygraniczną, do której wjazd możliwy był wyłącznie po uzyskaniu milicyjnej przepustki (s. 109–110).

Po masowych przesiedleniach i wymianie ludności region całkowicie zmienił swój charakter etniczny. Na miejsce ewangelickiej ludności niemieckiej pojawiła się ludność słowiańska, głównie rosyjska, wyznania prawosławnego, siłą oderwana od swoich korzeni (s. 110). Obwód zasiedlała głównie ludność młoda, co powodowało wysoki przyrost naturalny. Spis ludności z 1959 roku wykazał 610,9 tys. mieszkańców. Następne spisy ludności z 1970 roku oraz 1989 roku wykazały odpowiednio w obwodzie 730 tys. mieszkańców oraz 871,2 tys. Największą liczbę ludności — 961,3 tys. osób — zanotowano w 1999 roku. Przy czym w latach 1992–1998 nastąpił ponowny znaczny wzrost napływu migracyjnego do obwodu. Przybyli migranci z terenu Zakaukazia (Rosjanie, ale także Ormianie z Azerbejdżanu, Azerowie z Armenii). Przybyły też liczne grupy Rosjan, ale także Ukraińców i Niemców z Kazachstanu i Azji Środkowej. Z północnych i wschodnich regionów Rosji oprócz Rosjan przybyli Ukraińcy, Białorusini, Niemcy i Ormianie. Wśród osiedlających pojawili się też Polacy z różnych odległych regionów byłego ZSRR, którzy chcieli zamieszkać jak najbliżej polskiej granicy. Łącznie do obwodu przybyli przesiedleńcy z 26 państw. W 2010 roku na terenie obwodu mieszkało 941,5 tys. osób, przy czym szacuje się, że ponad ¼ populacji obwodu stanowią przesiedleńcy, którzy przybyli tutaj w latach 90. XX wieku. Ludność obwodu składa się obecnie z ponad 130 narodowości, chociaż 82% stanowią Rosjanie. Szacuje się, że na terenie obwodu mieszka 3,9 tys. Polaków (0,4% populacji obwodu) (tab. 6.8, s. 123). Obwód Kaliningradzki należy do najgęściej zaludnionych regionów Rosji — 63 osoby na 1 km², czyli siedmiokrotnie więcej niż średnia dla Rosji, ale np. dwukrotnie mniej niż średnia dla Polski. Sieć osadnicza Obwodu Kaliningradzkiego składa się z 22 miast, 5 niedużych osiedli typu miejskiego oraz ponad 1000 wsi zamieszkałych przez 150–200 osób. Współczynnik urbanizacji wynosi 78%. Zdecydowanie największym miastem jest Kaliningrad, który zamieszkuje 431 tys. osób (46% mieszkańców obwodu).

Przez dziesięciolecia Obwód Kaliningradzki był dla Moskwy idealnym miejscem do tworzenia „człowieka nowego typu” — człowieka sowieckiego. Powodzenie tej totalitarnej wizji wiązało się z całkowitym brakiem zakorzenienia mieszkańców w miejscu zamieszkania, brakiem dostatecznych więzi społecznych i dążeniem do autonomizacji stosunków społecznych oraz poczuciem tymczasowości i obawami o ostateczny kształt istniejących granic (s. 125). Możliwości kształtowania społeczeństwa obywatelskiego powstały dopiero po bezprecedensowych zmianach politycznych i społecznych, jakie miały miejsce w Federacji Rosyjskiej w końcu XX wieku. Proces ten znajduje się na etapie początkowym (s. 130).

Podstawę gospodarki Obwodu Kaliningradzkiego przez dziesięciolecia stanowił przemysł. Początkowo był to przemysł chemiczny, petrochemiczny, hutnictwo żelaza i stali a obecnie przemysł paliwowo-energetyczny, elektromaszynowy, drzewny i spożywczy. Obecnie przemysł obwodu wytwarza 0,8% produkcji przemysłowej Rosji. Rozwinięte kontakty mieszkańców obwodu z sąsiadami wpłynęły na dynamiczny rozwój handlu w regionie. Współcześnie przemysł i handel wytwarzają po ok. 19% PKB regionu. Następstwem funkcjonowania w obwodzie Wolnej Strefy Ekonomicznej jest relatywnie dobrze rozwinięty sektor małych i średnich przedsiębiorstw. Tworzą one aż 35% PKB eksklawy. Produkt krajowy brutto na jednego mieszkańca stanowił w 2000 roku 65% poziomu uzyskanego przez kraje bałtyckie i 50% uzyskanego przez Polskę. PKB na mieszkańca w 2010 roku był o 36% niższy niż średnio w Rosji (s. 309). Katastrofalna sytuacja i słabe wyniki branży rolnej oraz konkurencja w postaci gotowej żywności spowodowały, że prawie samowystarczalny żywnościowo obwód utracił charakter regionu rolniczego. Przedstawiciele obwodu szacują, że 58% użytków rolnych leży odłogiem.

Od początku lat dziewięćdziesiątych podejmowano działania na rzecz zmiany charakteru obwodu ze strefy zmilitaryzowanej na wolną a następnie specjalną strefę ekonomiczną posiadającą w ramach federacji Rosyjskiej specjalne rozwiązania prawno-ekonomiczne i przywileje. Pomimo licznych zmian przepisów i rozwiązań, na co zwraca uwagę Autor, Wolna a następnie Specjalna Strefa Ekonomiczna „Jantar” odegrała bardzo ważną i pozytywną rolę w przełamywaniu izolacji ekonomicznej obwodu, wzroście jego zaopatrzenia i powstawaniu nowych firm, chociaż nie spowodowała boomu inwestycyjnego (s. 311). Najlepiej widać to na przykładzie importu. Import do obwodu kaliningradzkiego w 2010 roku wyniósł 8,1 mld USD, co stanowiło 2,6% importu Rosji; w przeliczeniu na 1 mieszkańca import obwodu jest 4-krotnie wyższy niż średni import na mieszkańca w Rosji. Oczywiście towary importowane do obwodu są następnie transportowane w głąb Rosji.

Obwód Kaliningradzki to tylko 0,1% powierzchni Rosji, gdzie zamieszkuje 0,66% całej ludności tego kraju. A jednak w ostatnim dwudziestoleciu temu małemu skrawkowi ziemi poświęcono bardzo wiele opracowań naukowych, konferencji i oficjalnych spotkań przedstawicieli Rosji i państw Unii Europejskiej. A wszystko wynika z położenia geopolitycznego obwodu.

Z chwilą przystąpienia Polski i Litwy do Unii Europejskiej Obwód Kaliningradzki stał się enklawą w Unii Europejskiej i eksklawą dla Rosji w Unii Europejskiej. Można też powiedzieć, że jest to „skrawek” Rosji w Unii Europejskiej. Ale jakże ważny skrawek. Od chwili utworzenia Obwód Kaliningradzki odgrywał ważną rolę militarną. Do 1991 roku wchodził w skład Bałtyckiego Okręgu Wojskowego. Do tego czasu praktycznie pełnił funkcję dużego garnizonu. Wszelkie kontakty osobiste i przewozy transportowe pomiędzy terytorium ZSRR a obwodem wymagały specjalnych zezwoleń. Co prawda w ostatnich dwóch dekadach Rosja znacznie zredukowała potencjał militarny obwodu ale jednocześnie unowocześniła go. Stąd też zgromadzony na terenie obwodu potencjał militarny nadal znacznie przewyższa potrzeby obronne eksklawy. Według rosyjskiego ministra obrony Siergieja Iwanowa flota bałtycka stanowi „wysuniętą pięść Rosji w Europie Środkowej” (s. 237). Potencjał militarny obwodu wykorzystywany jest przez Moskwę jako karta przetargowa w rozgrywkach geopolitycznych wobec polityki bezpieczeństwa Stanów Zjednoczonych i krajów Europy Środkowej, zakładającej instalację elementów strategicznych obrony przeciwrakietowej na terenie Europy Środkowej.

Położenie jak i potencjał militarny a także potencjał ekonomiczny obwodu sprawiały, że Unia Europejska chętnie zapraszała region do wspólnych przedsięwzięć finansując inicjatywy infrastrukturalne i projekty społeczno-kulturalne oraz naukowo-badawcze realizowane w obwodzie w ramach programów europejskich. W dniu 27 lipca 2012 roku weszła w życie umowa pomiędzy Polską, Litwą a Rosją o małym ruchu granicznym, która znacznie złagodziła przepisy Schengen dotyczące uzyskiwania przez mieszkańców Obwodu Kaliningradzkiego polskich i litewskich wiz.

Jednocześnie od początku lat dziewięćdziesiątych opracowano liczne koncepcje dotyczące przyszłości obwodu (s. 289–294):

- **Kondominium Rosji, Niemiec, Polski i Litwy**, utworzone w celu administrowania obwodem, by go wyprowadzić z izolacji i „stopniowo uczynić zdolnym do życia”. Obwód miałby stać się terenem modelowym dla zbliżania się ku sobie Europy Wschodniej i Zachodniej, ze strefą wolnego handlu, gdzie Rosjanie, Szwedzi, Polacy, Litwini i Niemcy mogliby handlować, inwestować i żyć obok siebie w pokoju. Warunkiem podstawowym byłaby dalsza przynależność Kaliningradu do Rosji, z dużą autonomią i własną walutą. Koncepcja została opracowana w latach 1991–1992 przez M. Doenhoff.
- **Hanzeatycki Region Bałtycki** to struktura państwowa lub ponad państwowa, składająca się z Litwy, Łotwy, Estonii i Obwodu Kaliningradzkiego zaproponowana przez T. Kalema z Rady Estonii w 1993 roku.
- **Euroregion Königsberg** — w ramach istniejących granic i przynależności obwodu do Rosji, po spełnieniu warunku redukcji sił zbrojnych do poziomu niezbędnego do obrony obwodu, obwód mógłby się stać pomostem pomiędzy Europą Zachodnią a Wschodnią, Białorusią i trzema krajami bałtyckimi. Unia pomogłaby przystosować obiekty wojskowe do potrzeb cywilnych, utworzyć składy celne itp. Obwód mógłby stać się polem doświadczalnym dla reform gospodar-

czych i punktem startu do dalszych przedsięwzięć zachodnioeuropejskich na rosyjskim rynku wewnętrznym. Koncepcja powstała w Parlamencie Europejskim w 1994 roku.

- **Borussia** — czwarte niezależne państwo bałtyckie, na terytorium którego zdecydowanie zmniejszyłby się odsetek ludności rosyjskiej (odpływ do innych obszarów Rosji), a znacznie zwiększyłby się napływ Niemców i Litwinów. Równoprawnymi językami byłyby: niemiecki, litewski i rosyjski. Koncepcję opracował w 1995 roku T. Venelova.
- **„Bałtyzacja” Kaliningradu** — przekonanie drogą dyplomatyczną Rosji aby zgodziła się na międzynarodową kontrolę obwodu w obrębie Europy Bałtyckiej Autorem koncepcji jest J. Zaleski (1993).
- **Kaliningrad jako port morski Białorusi.** Białoruś jako spadkobierca kontaktów z portem morskim w Królewcu, dzisiaj jest największym państwem europejskim bez dostępu do morza. Stąd wniosek o powiązanie ekonomiczne tego państwa z Kaliningradem. Autorem koncepcji jest A. Piskozub (1992).
- **Republika Bałtycka** — suwerenna i autonomiczna formacja w składzie Republiki Rosyjskiej. W stosunkach z państwami sąsiednimi lokalna administracja powinna mieć większe uprawnienia, a obszar powinien uzyskać szereg ulg o charakterze gospodarczym. Autorem koncepcji jest pierwszy gubernator Obwodu Kaliningradzkiego J. Matoczkin (1994).

Źródło: Ryc. 1.4. (Palmowski 2013, s. 30)

- **Federalny Obwód Nadbałtycki** — obwód ze specjalnym statusem konstytucyjnym. Stanowiłby on ogniwo pomiędzy zachodnimi inwestorami a rosyjskimi wykonawcami, jako wielkie centrum finansowe, handlowe i wystawiennicze. Zdaniem twórcy tej koncepcji — gubernatora Obwodu Kaliningradzkiego L. Gorbienki (1999) Kaliningrad byłby rosyjskimi wrotami do Europy.
- **Rosyjski region w ramach Unii Europejskiej.** W Putin w 2011 roku uważał, że Kaliningrad może zostać placówką do uporządkowania procesów integracyjnych.
- **Region pilotażowy.** Koncepcja zaproponowana przez W. Putina w 1999 roku ma służyć Moskwie do wykorzystania Obwodu Kaliningradzkiego jako laboratorium dla rozwiązań politycznych, administracyjnych i społeczno-gospodarczych, które mogłyby być następnie wykorzystywane w reformowaniu innych regionów wchodzących w skład Federacji Rosyjskiej.
- **Korytarz rozwoju.** Obwód Kaliningradzki położony pomiędzy UE a Rosją, który jeszcze niedawno zaliczał się do regionów kryzysowych, przejawia symptomy korytarza rozwoju, w którym kształtują się nie tylko wszechrosyjskie stosunki gospodarcze, ale i pojawiają się instytucje międzynarodowe, głównie zachodnioeuropejskie. W ramach istniejących granic i przynależności do Rosji, Obwód Kaliningradzki mógłby się stać korytarzem pomiędzy Europą Zachodnią i Wschodnią, Białorusią i innymi krajami. Jest to koncepcja autorstwa zespołu specjalistów z Bałtyckiego Uniwersytetu im. I. Kanta przedstawiona w 2011 roku. A. Rotfeld w 2011 roku stwierdził, że Kaliningrad to szansa na przyciągnięcie Rosji do Europy. Region ten może stać się poligonem, na którym Rosja będzie sprawdzać, jak się modernizować i demokratyzować.
- **Nowy okręg federalny** podporządkowany bezpośrednio prezydentowi Rosji, w którym jego gubernator byłby jednym z zastępców szefa Administracji kremlowskiej. Dzięki temu sprawnie i bez biurokratycznej zwłoki można by dekretemi prezydenckimi wprowadzać w regionie odcięty od zasadniczej części Rosji zasady sprzyjające inwestycjom zagranicznym i rozwojowi turystyki. Koncepcja zaproponowana w 2011 roku przez profesora Bałtyckiego Uniwersytetu im. I. Kanta S. Ginzburga.
- **Laboratorium dla rozwiniętej współpracy UE–Rosja** — koncepcja zaproponowana w 2011 roku przez G. Westerwelle i R. Sikorskiego. Jest to obszar o wysokiej wrażliwości, w którym nagromadzenie wojsk może stanowić przeszkodę dla dobrej współpracy. Tym samym stwarza ona doskonałą możliwość realizacji inicjatyw dotyczących bezpieczeństwa i budowy zaufania. Kolejne dziedziny kooperacji, takie jak współpraca transgraniczna, ochrona środowiska, energetyka i turystyka oraz mały ruch graniczny mogą być pozytywnym przykładem otwartości UE wobec Obwodu Kaliningradzkiego na rzecz historycznych zmian w obopólnych relacjach i wspieraniu procesu modernizacji. Mogą one także służyć jako skuteczny model partnerstwa EU–Rosja w wielu dziedzinach.
- **Kaliningrad — kwintesencja ambicji współczesnej Rosji.** Jest to propozycja gubernatora obwodu N. Cukanowa z 2011 roku i wiąże się z dążeniem regionu do postrzegania go nie jako miejsca „szczególnego”, a jako potencjału Federacji Rosyjskiej, z przyznaniem skutecznych, strategicznych uprawnień federalnych. Obwód Kaliningradzki powinien stać się miejscem, gdzie wypracowuje się lepszą rosyjską praktykę regionu stabilnego, nie ustępującego pod względem gospodarczym i społecznym europejskim sąsiadom.

Jak widać przez ostatnie 20 lat stworzono bardzo wiele koncepcji dotyczących przyszłości obwodu, począwszy od całkiem utopijnych aż po bardzo realne i atrakcyjne. Ale nadal otwartym pozostaje pytanie jaka może być przyszłość Obwodu Kaliningradzkiego? Tadeusz Palmowski w punktach 14.2 oraz 14.3 (s. 295–304) przedstawia całą gamę scenariuszy od Kaliningradu jako europejskiej awangardy Rosji po Kaliningrad jako zacofana wyspa. Decydujące dla przyszłości Obwodu Kaliningradzkiego będzie to, czy rosyjskie władze federalne, bo na nich spoczywa w głównej mierze odpowiedzialność za sytuację w eksklawie, opowiedzą się za polityką integracji czy polityką izolacji tego bałtyckiego, najbardziej wysuniętego na zachód rosyjskiego regionu (s. 316).